

Nusikaltimai „dėl gėdos“: naujagimių žudymai XIX a. Lietuvos visuomenėje

Vladas Sirutavičius

Dažniausiai XIX a. Lietuvoje naujagimių žudymu buvo kaltinamos netekėjusios samdinės bei tarnaitės, kurių amžius svyravo nuo 20 iki 30 metų. Socialiniu požiūriu daugumą įkliuvusių ir nubaustų merginų sudarė valstietės. Paprastai tai buvo vienišos merginos, gyvenančios atskirai nuo savo šeimos, tėvų arba visai neturinčios artimųjų, globėjų. Tokios merginos labai dažnai tapdavo seksualinės prievartos aukomis. Kitaip tariant, tai buvo moterys, atsidūrusios pačioje visuomenės socialinės struktūros apačioje. Straipsnyje aptariamos kelios tarpusavyje glaudžiai susijusios problemos. Pirma, kokios bendriausios socialinės-ekonominės aplinkybės lėmė tokių nusikaltimų dinamiką. Antra, nuo ko priklausė bausmių už padarytą nusikaltimą pobūdis. Trečia, koks moralinis mechanizmas reguliavo nesantuokinių kūdikių nužudymu apkaltintų merginų elgesį.

Dr. Vladas Sirutavičius, Lietuvos istorijos institutas, XX a. istorijos skyrius, Kražių 5, LT-2001 Vilnius, el. paštas: vsir@takas.lt

XIX a. Lietuvoje motinos, kriminalinėse bylose apkaltintos savo kūdikių nužudymu, toki elgesį aplinkiniams dažnai motyvuodavo gėda ir baime. Žinomo norvegų sociologo Jono Elsterio manymu, gėda yra „socialinė emocija“, t. y. tokie jausmai, išgyvenimai, kuriuos sukelia išorinis (socialinis) dirgiklis arba, kitaip tariant, aplinkinių požiūris ir vertinimai (Elster 1999: 141). Gėda yra stiprus dirgiklis, todėl gėdos nujautimas verčia žmogų elgtis taip, kad to jausmo, išgyvenimo jis išvengtų. Taigi mokslininko teigimu, gėdos (išgyvenimas) ir gėdijimo (smerkimas, panieka) „moraliniu mechanizmu“ socialinės normos reguliuoja individo elgesį (Elster 1999: 149, 154). Ir dar vienas mokslininko pastebėjimas svarbus metodologiniu požiūriu. Tyrinėjant socialines emocijas, būtina atkreipti dėmesį į konkretų istorinį, sociokultūrinį kontekstą, kuriame tos emocijos reiškiasi. Kitaip tariant, priklausomai nuo to konteksto gali keistis ir gėdos pobūdis.

Australų kriminologas Johnas Braithwaite'as vienas pirmųjų pabandė atsakyti į klausimą, koks ryšys egzistuoja tarp nusikaltimų dinamikos ir gėdos, kaip socialinės emocijos. Jo nuomone, norint paaiškinti nusikaltimų ir gėdos tarpusavio sąveiką, būtina skirti du gėdos tipus: reintegruojančią ir dezintegruojančią arba stigmatizuojančią (Braithwaite 1989: 55). Pirmuoju atveju įvairiomis formomis pasireiškiantis bendruomenės nepritartis ar pasmerkimas

neatsiejami nuo veiksmų, kuriais demonstruojamas nusikaltusio individo sugražinimas į bendruomenę. Smerkiamas ne tiek individas, kuris iš esmės laikomas geru, bet jo elgesys, kurį galima pataisyti. Antruju, dezintegruojančios gėdos, atveju pasmerkimo, paniekos susilaukia individas, nesirūpinama nusikaltusiųjų sugražinimu į bendruomenę. Tokiu būdu, Johno Braithwaite'o žodžiais tariant, sukuriama „atstumtųjų klasė“. Tokia gėda, mokslininko manymu, praranda savo socialinės kontrolės funkcijas ir gali tik skatinti nusikalstamumą (Braithwaite 1989: 55).

Šiuos kelis užsienio mokslininkų teiginius pacitavome neatsitiktinai. Jie galėtų būti geras teorinis, metodologinis pagrindas analizuojant nusikaltimo „istoriją“, konkrečiau, naujagimių žudymą. Taigi pirmiausia šiame tekste aiškinsimės, kokie socialiniai bei kultūriniai reiškiniai buvo viso to priežastis. Antra, trumpai aptarsime, kas lėmė bausmių už padarytą nusikaltimą pobūdį. Galiausiai trečia, nustatysime, koks moralinis mechanizmas reguliavo nesantuokinių kūdikių nužudymu apkaltintų merginų elgesį.

Reikia pasakyti, jog šis nusikaltimas susilaukė ir Lietuvos kultūros istorikų dėmesio. Štai Rima Praspaliauskienė, išanalizavusi 85 baudžiamąsias bylas, nagrinėtas įvairiose XIX a. Vilniaus bei Kauno gubernijų teisminėse instancijose, kuriose moterys kaltinamos naujagimių nužudymu, nustatė, jog nusikaltimų aukos dažniausiai buvo nesantuokiniai vaikai, o nusikaltimų padarymu paprastai kaltintos samdinės; jog šis nusikaltimas buvo būdingesnis kaimo bendruomenei, kur socialinė globa buvo menka ir kur požiūris į merginą, susilaukusią nesantuokinio kūdikio, buvo neigiamas¹.

Dar anksčiau tokie tyrimai buvo pradėti Vakarų Europoje. Juos gana gerai apibendrino britų istorikas Julius R. Ruff (Ruff 2001: 147–155). Per daug nesiplėsdami paminėsime kelias bendresnes autoriaus užfiksuotas nuostatas, kurios gali būti naudingos ir mūsų tyrimui. Pirma, naujagimių žudymai buvo labiau paplitę ekonomiškai atsilikusiose visuomenėse, kur bendras kūdikių mirtingumas buvo palyginti aukštas. Antra, aplinkinių, bendruomenės reakcija į moteris, apkaltintas padarius tokį nusikaltimą, buvo nevienoda. Visuomenė buvo atlaidesnė ištekejusioms ir šeimoje gyvenančioms moterims, kurios, beje, turėjo daugiau galimybių nuslėpti nusikaltimą ir išvengti kaltinimų. Visai kitoks požiūris buvo į netekėjusias merginas. Desperatiškoje padėtyje atsidurdavo netekėjusios, neturtingos, atskirai nuo šeimos gyvenančios merginos, dažniausiai tarnaitės, samdinės. Nesantuokinio kūdikio gimimas joms buvo tas pat, kas prarasti darbą, taip pat nebetektų galimybės ištekėti. Trečia, pastebima, jog nuo XVI a. pradžios Vakarų Europoje moterys, apkaltintos naujagimių žudymu, policijos bei teismų imtos griežčiau persekioti. To lai-

¹ Dėkoju dr. Rimai Praspaliauskienei už galimybę susipažinti su jos teksto rankraščiu. Istorikės tekstas turėtų būti išspausdintas žurnale „Lithuanian Historical Studies“.

kotarpio baudžiamuosiuose kodeksuose tokioms moterims buvo numatytos gana žiaurios bausmės, dažniausiai mirties bausmė. Sparčiai didėjo baudžiamųjų bylų bei nubaustųjų skaičius. Tiriant nusikaltimus, ilgą laiką vyravo įsitikinimas dėl moters kaltumo². Policija moterį laikė kalta vien todėl, jog ši nutylėjo, kad laukiasi kūdikio, gimdė viena, niekam nepranešusi. Daugelyje Europos kraštų tokios tendencijos fiksuojamos iki pat XVIII a. Ketvirta, XVIII a. pabaigoje – XIX a. pradžioje nusikaltimų bei baudžiamųjų bylų, kuriose kaltinamos moterys, nužudžiusios naujagimius, smarkiai sumažėjo. Labai dažnai tokiose bylose skelbti išteisinamieji nuosprendžiai. Anot mokslininkų, šiuos pokyčius sukėlė pačios įvairiausios sociokultūrinės, ekonominės ir net politinės priežastys. Paminėsime tik kelias: tai ir pakantesnis požiūris į ikivedybinius seksualinius santykius, pagerėjusi medicinos ekspertų kvalifikacija bei individualus, psichologinis požiūris į moterį, kaltinamą padarius nusikaltimą. Galiausiai nacionalinių valstybių socialinės politikos pokyčiai, kuomet vis daugiau dėmesio imta skirti įvairioms vaikų globos institucijoms.

Šio tyrimo empirinį pagrindą sudaro Vilniaus gubernijos ir 1847 m. sukurto Kauno gubernijos įvairiose teisminėse instancijose nagrinėtos baudžiamosios bylos, kuriose moterys buvo kaltinamos nužudžius savo naujagimius, dažniausiai nesantuokinius kūdikius. Priminsime, jog XIX a. pradžioje, maždaug iki 1830 m., tokie nusikaltimai buvo nagrinėjami Pilies teismuose, o vėliau bylos patekdavo aukštesnės instancijos Lietuvos (Vilniaus) vyriausiajam teismui, kuris nuosprendį tvirtino. Abi šios institucijos, skirdamos bausmes, remdavosi Lietuvos Statutu ir caro įsakais. Po 1830 m. iki pat XIX a. septintojo dešimtmečio pabaigos tokios baudžiamosios bylos buvo nagrinėjamos apskričių teismuose bei Baudžiamojo teismo rūmuose. 1840 m. panaikinus Lietuvos Statuto veikimą, bausmės buvo skiriamos remiantis Rusijos imperijoje galiojančiais baudžiamaisiais kodeksais. Geografiniu požiūriu daugiausia bylų yra iš Raseinių, Šiaulių, Telšių bei Kauno apskričių.

Jei moteriai pavykdavo išvengti juridinio persekiojimo, jos byla būdavo persiunčiama vyskupijos dvasinei konsistorijai, kuri už „amoralų elgesį“ skirdavo bažnytinę bausmę – atgailą. (Tekste remiamasi Telšių (Žemaičių) vyskupijos dvasinės konsistorijos paskelbtais nuosprendžiais.)

Manytume, jog XIX a. Lietuvoje tokiems baudžiamiesiems nusikaltimams buvo palankios socialinės sąlygos. Tokią išvadą pagrįstume keliais argumentais. Pirma, gana dideliu nesantuokinių kūdikių skaičiumi ir, antra, labai menkai išplėta kūdikių socialinės globos struktūra. Pasak Vilniaus gubernijos

² Lenkų istoriko Andrzejaus Karpińskio, surinkusio bei išanalizavusio duomenis apie nusikalstamumą XVI–XVII a. Varšuvoje, moterims, apkaltintoms padarius tokį nusikaltimą, jokių lengvinančių aplinkybių nebuvo ieškoma, dažniausiai būdavo skiriama mirties bausmė. Paprastai įkliūdavo žemiausių socialinių grupių atstovės: netekėjusios tarnaitės, keliaujančios prostitutės ir pan. Maždaug nuo 1560 iki 1630 m. naujagimių žudymai sudarė apie 4% visų užfiksuotų nusikaltimų (Karpiński 1983: 207).

statistikos komiteto, nuo 1843 iki 1857 m., t. y. per 15 metų, vidutiniškai kasmet gimdavo apie 2300 nesantuokinių kūdikių, o tai sudarė apie 6,9% visų gimusiųjų skaičiaus (Pamiatnaja knižka Vilenskoj guberniji na 1861 god 1861: 39). Apibendrinę XIX a. antros pusės duomenis, kuriuos taip pat pateikė gubernijų statistikos komitetai, matome, jog ir Vilniaus, ir Kauno gubernijoje nesantuokiniai kūdikiai sudarė nuo 3,9 iki 5% visų gimusių kūdikių skaičiaus. Suprantama, jog šie statistiniai duomenys negali būti laikomi visiškai patikimais. Pirmiausia todėl, kad nesantuokinio kūdikio gimimą visai patstengdavosi nuslėpti vaiko motina, jos artimieji.

XIX a. Lietuvoje nebuvo susiformavusi bent kiek darnesnė kūdikių, vaikų globos sistema. Vietinė rusų administracija šiai problemai skyrė per mažai dėmesio. Net ir XIX a. antrojoje pusėje vaikų prieglaudos, kūdikių namai veikė tik didesniuose miestuose, gubernijų centruose. Skyriai kūdikiams buvo steigiami ligoninėse, tačiau paprastai būdavo labai nedideli. Pavyzdžiui, 1895 m. Kauno gubernijos ligoninės kūdikių skyriuje buvo 39 vaikai, o iš viso globojamų pamestinukų – 68 (Pamiatnaja knižka Kovenskoj guberniji na 1897 god 1896: 56). Tiesa, nereikėtų manyti, jog globojamų vaikų skaičius nedidėjo. Vilniaus miesto „Kūdikėlio Jėzaus“ vaikų globos namuose nuo 1861 iki 1897 m. pamestinukų skaičius padidėjo nuo 332 iki 687 (Vilenskij vospitatelnyj dom „Isus Mladenec“ 1904: 66–69). Šiuose namuose prižiūrimų vaikų skaičius per tą patį laikotarpį padidėjo nuo 40 iki 190. Tačiau dažniausiai tos globos įstaigos buvo prieinamos tik miestietėms. Kadangi apskrityse, miesteliuose padėtis buvo daug blogesnė, todėl atiduoti naujagimį globai moteris praktiškai neturėjo galimybės.

Kitas svarbus veiksnys, galėjęs turėti įtakos visuomenės požiūriui į naujagimių žudymus, buvo gana didelis kūdikių mirtingumas. Deja, mūsų turimi duomenys apima laikotarpį nuo XIX a. pabaigos iki XX a. pradžios. Kauno gubernijos statistikos komitete surinkti duomenys rodo, jog 1887 m. iki 5 metų amžiaus kūdikių mirtingumas sudarė 33,0%, 1891 m. – 32,5, 1893 m. – 36,2, 1895 m. – 27,8, 1901 m. – 37,3, 1903 m. – 30,3, 1904 m. – 26,5, 1905 m. – 39,2, 1906 m. – 30,3%³. Taigi per maždaug 19 metų kūdikių mirtingumas praktiškai nesumažėjo. Nelaikydami šių duomenų pakankamai tiksliais, vis dėlto galėtume visiškai pagrįstai manyti, jog XIX a. pirmojoje pusėje kūdikių mirtingumas buvo dar didesnis. Plačiau nesvarstydami, dėl ko buvo toks vaikų mirtingumas, pastebėsime, jog viena iš priežasčių buvo prasta to meto medicinos būklė. Suprantama, jog absoliučiai daugumai daliai valstiečių net ir XIX a. pabaigoje medikų paslaugos gimdant praktiškai buvo neprieinamos. Pavyzdžiui, Kauno gubernijoje 1895 m. apmokytos pribuvėjos priėmė tik 524 nau-

³ Apskaičiuota remiantis duomenimis, paskelbtais Kauno gubernijos statistikos komiteto sudarytose „Atmintinėse knygutėse“.

jagimius, o tais pačiais metais Kauno gubernijoje iš viso gimė 56 731 kūdikis, iš jų, anot oficialiosios statistikos, 2318 nesantuokinių vaikų (Pamiatnaja knižka Kovenskoj guberniji na 1897 god 1896: 55, 59). Esant tokiai padėčiai, gimdymo traumas taip pat galėjo būti gan dažnos. (Teisingumo dėlei reiktų priminti, jog būtinybė mokyti pribuvėjas atsirado tada, kai 1809 m. Vilniuje išsikūrė „Motinystės draugija“, kurios tikslas buvo „pagelbėti neturtingoms Vilniaus gimdyvėms“.)

Keli pastebėjimai apie bausmes, skiriamas už naujagimių nužudymą. Kaip minėjome, XIX a. pradžioje teismai, skirdami bausmes moterims, kaltinamoms nesantuokinių vaikų nužudymu, rėmėsi trečiuoju Lietuvos Statutu ir įvairiais caro įsakais. Statuto vienuoliktojo skyriaus 60 straipsnis netekėjusioms, „palaidą“ gyvenimą gyvenančioms moterims, „iš gėdos ir baimės netekusioms savo vaisiaus“ ar jį nužudžiusioms, numatė mirties bausmę. (Daug lengvesnė bausmė buvo numatyta ištekėjusioms ir su šeima gyvenančioms moterims. Tokios buvo baudžiamos įkaliniu pilyje ir privalėjo atlikti bažnytinę atgailą.)

Vis dėlto jau ir XIX a. pradžioje mirties bausmės nebebuvo skiriamos, jų atsisakyta. Savo nuosprendžiuose teismai derino fizines bausmes su siuntimu į katorgą. (Statute, žinoma, tokios bausmės nebuvo numatytos.) Štai 20 metų valstietė Janina Rapolaitė, prisipažinusi, jog nužudė nesantuokinį kūdikį, buvo nubausta vieša fizine bausme (15 kirčių bizūnu Telšių miesto turgaus aikštėje turgaus dieną) ir vėliau visam laikui turėjo būti išsiųsta į Nerčinsko katorgą (VIA, f. 381, ap. 24, b. 2076, l. 1⁴ – Valstybinis istorijos archyvas). Beje, merginos išsiuntimas į katorgą etapu iš Telšių į Vilnių „vėlavo“, nes išplakta ji „susirgo“. Panašiai atsitiko valstietei Marijonai Baltrūnaitei, kurios byla buvo nagrinėta Telšių pilies teisme. Kaip teigiama byloje, mergina, nieko nesakiusi namiškiams, kūdikį pagimdė darže, „iš gėdos“ nenorėjusi jo parnešti namo, todėl ten pat ir užkasusi. Klebonui, policijai Baltrūnaitė tvirtino, jog naujagimis buvęs negyvas. Teismas nutarė mirties bausmę nuplakant pakeisti išplakimu rykštėmis (jai skirta 100 kirčių) ir išsiųsti merginą į pietų Sibirą (VIA, f. 443, ap. 4, b. 670, l. 4–5)⁵. Taigi nors XIX a. pradžioje teismai dažniausiai skirdavo tik fizines bausmes, išplakimą rimbū ar rykštėmis, bet jų kirčių skaičius galėjo tapti moters mirties priežastimi.

Sunku būtų vienareikšmiškai atsakyti į klausimą, nuo ko priklausė nuosprendžio žiaurumas. Visiškai pagrįstai galima būtų teigti, jog įtakos galėjo turėti kaltinamosios kilmė. Bajoraitė Secilija Osocka, tarnaudama pas savo pusbrolių, pastojė ir norėdama „nužudyti“ vaisių vartojo įvairius „vaistus“. Pagimdžiusi dukrą, ją pakrikštijo, o vėliau uždusino ir paslėpė miške. Raseinių pilies teismas jai paskyrė 300 kirčių rykštėmis. Bausmė turėjo būti vieša ir

⁴ Vilniaus vyriausiojo teismo raštas Vilniaus gubernijos valdybai. 1827 01 29.

⁵ Išrašas iš Trakų pilies teismo nuosprendžio. 1823 07 20.

atlikta per šešis kartus. Be to, jai buvo paskirta šešių savaitių bažnytinė atgaila, kurią turėjo atlikti moterų vienuolyne (VIA, f. 443, ap. 1, b. 31, l. 12)⁶. Švelnesnio nuosprendžio galėjo tikėtis ta mergina, už kurią kas nors laiduodavo. Taip atsitiko valstietei Kotrynai Rupšaitėi, kuri niekam nepranešusi kūdikį palaidojo. Už ją laidavus, ji buvo paleista iš arešto ir privalėjo atlikti trijų savaitių bažnytinę atgailą, o jos metu – išplakta rykštėmis (VIA, f. 443, ap. 1, b. 35, l. 1)⁷. Labiau pasisekdavo toms moterims, kurioms pavykdavo įrodyti, jog kūdikis gimė negyvas ar buvo nužudytas nesąmoningai. Tarnavusi pas Vilniaus kepeją Kremerį, Pranciška Mackevičiūtė privalėjo prisiekti, jog savo nesantuokinį vaiką uždusinusi netyčia, miegodama. Nesulaukęs priešingų liudijimų, teismas ją nuo bausmės atleido. Jai buvo paskirta dviejų savaitių bažnytinė atgaila ir 50 kirčių rykštėmis (VIA, f. 443, ap. 1, b. 21, l. 1)⁸. Tokiu pat būdu buvo nubausta ir dvidešimtmetė Teodora Tovianskaitė, kurią nuo aštuonerių metų tėvai „atidavė tarnauti“. Mergina tvirtino kūdikio nežudžiusi, jos žodžius patvirtino ir tyrime dalyvavęs apskrities gydytojas. Tiesa, nustatant naujagimio mirties priežastį, anaipatol ne visuomet dalyvaudavo gydytojas. Mat paprastai jo „kelionės išlaidas“ turėjo apmokėti pati įtariamoji. Dažnai policijos pareigūnai, atlikdami kvotą, pasikliaudavo savo pačių ar aplinkinių, kaimynų „žiniomis“.

XIX a. ketvirtajame bei penktajame dešimtmetyje išleistuose pirmuosiuose susistemintuose Rusijos imperijos baudžiamuosiuose kodeksuose formaliai buvo išsaugota ta pati sudvigubinta bausmių skyrimo praktika (fizinė bausmė ir išsiuntimas į katorgą). Tiesa, buvo numatytos ir lengvinančios bausmę aplinkybės. Jei būtų nustatyta, jog moteris nusikaltimą padarė per neatsargumą, skiriama švelnesnė bausmė: arba įkalinimas kalėjime, arba kūno bausmė. Nuteistoji taip pat privalėjo atlikti bažnytinę atgailą (Svod zakonov Rosijskoj imperiji 1832: 116–118). Vėlesniuose kodeksuose, pavyzdžiui 1857 m., teigiama, kad bausmė gali būti skiriama švelnesnė tuo atveju, kai nesantuokinį vaiką motina buvo nužudžiusi iš baimės ar gėdos šiam tik gimus, tačiau tik tuo atveju, jei paaiškės, kad tai pirmas toks nusikaltimas. Visai kitais atvejais už nesantuokinio kūdikio nužudymą moteris buvo baudžiama tremtimi į Sibirą, taip pat fizine bausme – plakimu rimbu (iki 20 kirčių). Baudžiamos buvo ir tos moterys, kurios savo nesantuokinius vaikus paliko „be pagalbos“ ir šie todėl mirė. Tokioms grėsė tremtis į Tomsko ar Tobolsko guberniją (nuo 1 iki 2 metų), plakimas rykštėmis (iki 70 kirčių) arba įkalinimas darbo namuose iki 6 metų. Jei kvotos metu paaiškėtų, jog kūdikis gimė negyvas, o motina iš gėdos ir baimės bandė kūną paslėpti apie tai nepranešusi policijai ar vietos

⁶ Išrašas iš Raseinių pilies teisme nagrinėtos bylos. 1800 03 24.

⁷ Išrašas iš baudžiamosios bylos. 1801 03 15.

⁸ Išrašas iš baudžiamosios bylos, svarstyto Vyriausiame teisme, 1800 03 17.

administracijai, tokia moteris galėjo būti įkalinta kalėjime nuo 6 mėn. iki metų (Svod zakonov Rosijskoj imperiji 1857: 501–502, 504–505). Galiausiai dar vėlesniuose kodeksuose, išleistuose jau po 1861 m. baudžiatvarkos panaikinimo, kūno bausmių buvo atsisakyta, tremtis į katorgą ar Sibirą pakeista įkalinimu kalėjime (Uloženiye o nakazaniyach ugolovnych i ispravitelnych 1904: 699, 704).

Ir toliau būtina ir svarbi bausmės dalis buvo bažnytinės atgailos atlikimas. Vyskupijos konsistorija, išnagrinėjusi bylą, nustatydavo konkretų bausmės dydį. Paprastai atgailos laikui nusikaltėlė būdavo už savo lėšas apgyvendinama elgetyne, dažnai kitoje parapijoje. Ji privalėjo klausyti mišių (viena dieną klūpėdama, kitą – gulėdama kryžiumi), tris dienas per savaitę pasninkauti. Pagrindinis religinės atgailos tikslas buvo išmokyti religinių tiesų, pareigų ir „sąžinę apvalyti“. Atlikusi atgailą, moteris formaliai turėjo gauti ypatingą raštą, patvirtinantį, jog atgaila atlikta, ir galėjo grįžti į savo parapiją.

Galima būtų teigti, kad jau XIX a. kultūroje tarp dviejų moralinių imperatyvų – gėdos ir sąžinės, reguliuojančių individo elgesį, egzistavo glaudus ryšys. Už gėdingą, amoralų elgesį ir jo pasekmes (sanguliuojimas arba nesantuokiniai lytiniai santykiai, kūdikio gimimas, bandymas tai nuslėpti ir galiausiai naujagimio mirtis) moteris turėjo atlikti bažnytinę atgailą, kuri reiškė ir „sąžinės apvalymą“. Tai buvo religinės sistemos (šiuo atveju galvoje turima Katalikų bažnyčia) nustatytas elgesio modelis, kuris bent jau formaliai galėjo garantuoti sugrįžimą į „normalų“ pasaulį ir savo bendruomenę.

XIX a. religinėje–didaktinėje literatūroje, skirtoje „paprastai liaudžiai“, gana dažnai galima aptikti svarstymų, kuriuose bandoma aiškinti sąžinės svarbą. Anot žymaus XIX a. pradžios pamokslininko ir Vilniaus universiteto moralinės teologijos profesoriaus Jano K. Chodany, nusikaltėlis negali būti laimingas, nes yra ne tik neapkenčiamas žmonių, bet ir kankinamas savo sąžinės (Chodany 1832: 49). Svarbu tai, kad tik per sąžinės graužatį realizuojasi Dievo bausmė. Dar 1793 m. išleistoje religinių pamokymų knygelėje (antrą kartą išleistoje 1821 m.) teigiama, jog net ir tuomet, kai į žmogų niekas nežiūri, jis visuomet turi savo poelgių „neatskiriamą liudininką ir teisėją“, t. y. sąžinę. Tereikia sąžinės balso klausyti, ją gerbti, tai ir Dievo akyse liksi geras ir nekaltas (Zbiór Nauki. Chrzesciańskiéy. Obyczajowéy 1793: 40). Kitur pabrėžtinai teigiama, jog sąžinė „pamokymais ir graužimu bus tironas“, padėsiantis atskirti gera nuo bloga ir taip garantuosiantis Dievo palaimą būsimajame gyvenime (Nauka Obyczajowa 1848: 62–63). Pasak bernardinų vienuolio Simfronijaus Žabakevičiaus, kuomet gimsta „graužymes sumnenys“, tuomet žmogus jaučias ir „kūne sunkumą“⁹. Karolis Antonevičius pamokymuose, kuriuos iš lenkų kalbos „broliams lietuviams“, prasčiokams ir vargdieniams,

⁹ Simfronijus Žabakevičius, Ont 15 Nedielos po Sekminių apy Saugoišmos grieku Metusy 1851, rankraštis, l. 142–143. Bernardinų vienuolyno Kretingoje archyvas. Už šią nuorodą dėkoju prof. Giedriui Subačiui.

išvertė kunigas Pranciškus Viksva, aiškindamas, kaip reikia elgtis švenčių dienomis, pažymi, kad nuo visų blogybių ir pagundų apsaugoti gali sąžinė („sumnenė“). O sąžinės graužimas, arba „iszmetineimai saužinis“, liudija, jog Dievas dar nuo tokio asmens „nenusigrėžęs“. Bet jei „nebejauti tos giediszkos newalos“, vadinasi, įsimylėjai nuodėmes, sugedimą, ir tuomet jau „bėda“ (Antonevičius 1862: 18). Siūloma vis į savo sąžinę pažiūrėti, pasitikrinti, „ar skais-ti ar giedra tinaj“. Pats tikriausias būdas suvesti sąžinės „sąskaitas“ buvo išpažintis.

Kitaip tariant, sąžinę galėtume laikyti svarbiu instrumentu, kuriuo Bažnyčia stengėsi paveikti, reguliuoti individų elgesį. Drįstume netgi manyti, jog pirmiausia tuo instrumentu buvo stengiamasi kontroliuoti žemesnių socialinių sluoksnių, liaudies, seksualinį elgesį. Kita vertus, nereiktų manyti, jog sąžinės moralinis mechanizmas veikė sklandžiai. Labai dažnai be pasaulietinės valdžios įsikišimo religinė vyresnybė buvo nepajėgi nubausti nusidėjėlio ir jo sąžinės „apvalyti“. Pernelyg smulkiai neaprašinėdami, kaip tas „moralinis mechanizmas“ veikė, paminėsime, jog apie ne santuokoje gyvenančius (taip pat nesantuokinių kūdikių susilaukusiuosius) konsistoriją pirmasis dažniausiai informuodavo parapijos kunigas arba žemiausias vietos policijos pareigūnas. O dvasinė konsistorija kreipdavosi į apskrities policiją (žemesnįjį zemskinį teismą), kad ši tokį nusikaltimą ištirtų. (Mat Rusijos imperijos įstatymai neleido bažnyčios pareigūnams vieniems atlikti kvotą.) Tiesa, kartais Žemaičių (Telšių) dvasinė konsistorija konstatuodavo, jog asmuo taip ir neatlikęs „dvasinės atgailos“, nes dėl vienokių ar kitokių priežasčių nebuvo vietos policijos atvesdintas. Atsirasdavo ir tokių, kurie tokiam moraliniam mechanizmui pasipriešindavo. Štai Betygalos klebonas pranešė konsistorijai apie valstietį Juozapą Morkų, kuris išvaręs „nuo savęs“ žmoną ir jau kelinti metai gyvena su mergina, su kuria susilaukė dviejų nesantuokinių dukrų. Į įvairius klebono priekaištus, raginimus nutraukti tokį gyvenimo būdą nieko neatsakė, o kai klebonas atvykęs į jo namus, abu su sugyventine pasislėpė (VIA, f. 669, ap. 2, b. 10, l. 819–820)¹⁰. Galiausiai valstiečiai, nelaukdami formalaus tyrimo pradžios, paspruko, o jų naujoji gyvenamoji vieta nebuvo nustatyta.

Jei „sąžinę“ galima būtų laikyti moraline inovacija, tai gėdą ir gėdijimą – tradiciniu moraliniu mechanizmu, kuris reguliavo individų elgesį, bendruomenės bei individo tarpusavio santykius. Juk būtent gėda turėjo padėti išsaugoti gerą merginos vardą, o tai buvo būtina sėkmingos santuokos sąlyga. Anot garsios XIX a. pirmos pusės didaktinių knygelių merginoms autorės, „įgimta gėda (lenk. wstyd) dažnai geriau gina ir vadovauja, nei jėga ar patyrimas“ (Hoffmanowa 1841: 30). Kalbant apie XIX a., galbūt tiksliau būtų teigti,

¹⁰ Betygalos klebono raportas Žemaičių dvasinei konsistorijai. 1875 06 19.

jog šis moralinis mechanizmas veikė jau kartu su Bažnyčios bei valdžios pastangomis reguliuoti individo elgesį.

Tebėra neatsakytas klausimas, kas lėmė tokią gėdos ir gėdijimo intensyvumą, kad šis išgyvenimas tapdavo baudžiamąjį nusikaltimo priežastimi.

Kaip sakyta, dažniausiai policijai įkliūdavo netekėjusios samdinės bei tarnaitės, kurių amžius svyravo nuo 20 iki 30 metų. Socialiniu požiūriu absoliučią jų daugumą sudarė valstietės. Svarbi dar viena detalė. Paprastai tai būdavo vienišos merginos, gyvenančios atskirai nuo savo šeimos, tėvų arba dažnai visai neturinčios artimųjų, globėjų. Todėl jos nesunkiai galėjo tapti prievartos aukomis ar būti suviliotos. Kitaip tariant, tai buvo moterys, atsidūrusios pačioje luominės socialinės struktūros apačioje. Dažniausiai būtent tokioms merginoms ir buvo nepakanti kaimo bendruomenė. Neatsitiktinai labai dažnai ieškant paslėpto kūdikio lavono, nustatant nusikaltėlę policijai aktyviai talkino kitos kaimo moterys, dažnai tos pačios samdinės. Taip atsitiko Elžbietai Ramoškaitei, kurią pirmiausia kvotė šeimyna, o vėliau apie įvykį pranešė policijai (VIA, f. 443, ap. 1, b. 138, l. 4–5)¹¹. Kartais ir pačios merginos prispažindavo šeiminkams, o tie jau pranešdavo policijai (VIA, f. 443, ap. 24, b. 4365, l. 1)¹².

Paprastai mergina, susilaukusi nesantuokinio kūdikio, būdavo atstumiamą ir pasmerkiama savo artimųjų. Barkauskaitę tėvams ir dešimtininkui įskundusi brolio žmona. Mergina prisipažinusi, jog tyčia kūdikį išmetusi, norėdama nuo gėdos apsisaugoti. Dvidešimties metų Barbora Sobolevska gimdyti kūdikio grįžo pas tėvus, tačiau šie jos priimti nenorėjo ir apgyvendino pas kaimynę. Mergina kūdikį gimdė viena miške ir tuoj pat užkasė. Teismas įrodė, kad kūdikis gimė sveikas, o mergina buvusi „palaido elgesio“, todėl nubaudė ją fizine bausme ir išsiuntimu į katorgą.

Pasitaikydavo ir tokių atvejų, kai būdavo stengiamasi atsižvelgti į merginos elgesį, įtakos turėjo ir jos darbštumas. Alsėdžių dvaro valstietės Barbaros Rimkaitės, apkaltintos nesantuokinio kūdikio nužudymu, byloje visi šeši liudininkai tvirtino, jog mergina buvusi gero elgesio ir nieko blogo apie ją nebuvo girdėję. Kelios valstietės paliudijo, jog kūdikis gimė negyvas, tačiau priešasties pasakyti negalėjo (VIA, f. 443, ap. 4, b. 1884, l. 8)¹³. Beje, mergina neslėpė, jog laukiasi; apie tai žinojo ir jos šeimnininkai. („Nusidėjo“ kareivio nugirdyta karčemoje.) Todėl nebuvo nubausta ir privalėjo atlikti tik dvasinę atgailą. Onos Petkūnaitės šeiminkė ir kiti liudininkai (iš viso jų buvo 11) parodė, jog mergina nors ir mėgo išgerti, bet „tingumo darbe“ nerodė (VIA, f. 443, ap. 4, b. 585, l. 5)¹⁴. Mergina nebuvo apkaltinta kūdikio nužudymu, o

¹¹ Apklauso protokololas. 1801 09 18.

¹² Lietuvos (Vilniaus) vyriausiojo teismo raštas Vilniaus gubernijos valdybai. 1824 04 28.

¹³ Išrašas iš Telšių pilies teismo baudžiamosios bylos. 1831 01 24.

¹⁴ Išrašas iš bylos, nagrinėtos Šiaulių pilies teisme. 1818 03 20.

tik amoraliau elgesiu ir kūdikio lavono slėpimu. (Už tai nuteista išplakti rykštėmis, jai paskirta keturių savaičių dvasinė atgaila.) Kartais artimieji padėdavo nuslėpti nėštumą ir atsikratyti kūdikio. Samdinė, 25 metų Janina Valaitė, neatsargiai dirbdama pagimdė „anksčiau laiko“ ir negyvą kūdikį paslėpė šiene. Jos šeimininkė, o vėliau apie įvykį sužinojęs ir tėvas prisakė kūdikį paslėpti, o dukrą paskubėjo už vyro išleisti (VIA, f. 443, ap. 1, b. 36, l. 1)¹⁵. Bajoraitei Petronėlei Piotrovskai (nusidėjusiai su Sumų husarų pulko kareiviu ir slapta palaidojusiai nesantuokinį kūdikį) baudžiamosios baudmės pavyko išvengti, nes septyni liudininkai prisiekė, jog mergina buvusi gero elgesio, tėvas teisumui įteikęs jos bajorystės dokumentus, o kvotos metu nebuvo įrodyta, jog pagimdžiusi „sveiką“ kūdikį (VIA, f. 443, ap. 4, b. 1646, l. 6–7)¹⁶.

Tie keli pavyzdžiai rodo, jog kai kuriais atvejais merginos galėjo išvengti sunkesnės baudmės ir tikėtis atlaidesnio aplinkinių vertinimo. Tačiau dažniausiai visuomenė tokias merginas smerkė. Manytume, jog pagrindinė priežastis, nuo kurios priklausė gėdos ir gėdijimo mechanizmo intensyvumas bei stigmatizuojantis jo pobūdis, buvo žemas merginų socialinis statusas – vieniša, neištekėjusi, samdinė. Taip pat reiktų turėtų galvoje tą aplinkybę, jog nesantuokinis kūdikis galėjo atimti iš merginos jos vienintelį pragyvenimo šaltinį, o tai labiausiai tikėtina, ir pasmerkti valkatauti. Todėl merginos, besilaukiančios nesantuokinio kūdikio, nelabai ką turėjo pasirinkti. Naujagimio mirtis, ko gero, buvo optimaliausia išeitis.

Literatūra

- [Antonevičius Karolis]. 1862. *Szwentadienis darbas arba skajtimai szwetosi dienos del brolu letuwii, iszguldita iz linkiszka per K. P. W.* [Viksva P]. Vilnius.
- Braithwaite John. 1989. *Crime, Shame and Reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chodany Jan Kant. 1832. *Kazania* 1. Wilno.
- Elster Jon. 1999. *Alchemies of the Mind: Rationality and the Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoffmanowa Klementyna. 1841. *O moralności dla kobiet przez autorką. Pamiątki po dobrej matce*. Kraków.
- Karpiński Andrzej. 1983. *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku*. Warszawa: PAN.
- Nauka Obyczajowa*. 1848. Wilno: T. Glücksberga.

¹⁵ Išrašas iš baudžiamosios bylos, svarstytos Raseinių pilies teisme. 1801 03 16.

¹⁶ Išrašas iš bylos, nagrinėtos Telšių pilies teisme. 1829 10 25.

- Pamiatnaja knižka Vilenskoj guberniji na 1861 god 2.* 1861. Vilno.
- Pamiatnaja knižka Kovenskoj guberniji na 1897 god.* 1896. Kovno.
- Ruff R. Julius. 2001. *Violence in Early Modern Europe 1500–1800.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Svod zakonov Rosijskoj imperiji. Zakony ugolovnyje.* 1832. Sankt-Peterburg.
- Svod zakonov Rosijskoj imperiji. Zakony ugolovnyje 15.* 1857.
- Vilenskij vospitatelnyj dom „Isus Mladenec“.* *Kratkij istoričeskij očerok.* 1904. Vilna.
- Uloženie o nakazanijach ugolovnych i ispravitelnych 1885 goda.* 1904. Sankt-Peterburg.
- Zbiór Nauki. Chrzesciańskiéy. Obyczajowéy.* 1793. Wilnie.

Offences “by Reason of Disgrace”: Murder of Newborns in the 19th Century Lithuanian Society

Vladas Sirutavičius

Summary

The article tackles several closely-interrelated problems. First, what socio-economic circumstances caused the dynamics of new-borns' murder, a specific offence in itself. Second, what determined the character of punishment for the offence. Third, to what extent the moral mechanism regulated the behaviour of girls charged with the murder of illegitimate new-borns. The empirical basis of the research involves penal cases investigated by various court institutions of Vilnius Province and, since 1847, of Kaunas Province as well. The cases concern female defendants charged with the murder of their newborns, usually, illegitimate. The understanding of disgrace as a social emotion, suggested by Jon Elster, and the conceptions of reintegrating / disintegrating disgrace, by John Braithwaite, form the frame of reference in the present article.

It was unmarried female farm labourers or servants, aged from 20 to 30, who were usually charged with the murder of newborns in 19th c. Lithuania. From the social point of view, peasants represented the majority of charged and punished girls. They were generally single. They usually lived apart from their family or parents. They often did not have any relations or guardians. In other words, they were women placed at the very bottom of social structure. The author argues that the distribution of this type of offence was en-

couraged by favourable social conditions. This opinion is based on several arguments. First, a sufficiently large number of illegitimate babies was born at that time; second, the social structure for baby care was severely underdeveloped. A sufficiently high mortality rate among newborns was perhaps another important factor. It possibly influenced the public attitude to the newborns' murder. Up till the third decade of the 19th c. courts relied essentially on the Third Lithuanian Statutes and various decrees passed by the tsarist administration in awarding punishments on women charged with the murder of their illegitimate children. Court decisions represented a combination of corporeal punishments and penal servitude. The author thinks that it is possible to make the following conclusion: the defendants' social background had a certain impact on the character of the legal decisions. The girl who managed to prove that her child had been stillborn could expect a less severe judicial award.

Religious penance was an important component of punishment. A penitent was usually accommodated at an alms house to suffer her penance period at her cost. Religious penance chiefly purposed to teach the penitent religious truths and obligations and to "cleanse her conscience". A close relation between the disgrace and the conscience, the two moral imperatives, existed in the culture of the 19th c. A woman had to repent in a church her shameful "immoral" behaviour and its consequences (fornication, or out-of-wedlock sexual relations, or the birth of child, or an attempt to conceal the said fact, or, eventually, the child's death). That was the model of behaviour established by the religious system of the Catholic Church. It could secure, at least formally, the penitent's return to "normal" world and her community. Thus conscience might be viewed as an important instrument in the hands of the Church. Through it, the Church tried to influence and regulate individual behaviour. This instrument was used primarily to control the sexual behaviour of lower social strata. If "conscience" may be viewed as a moral innovation, shame and shaming seem to represent a traditional moral mechanism. It influenced and regulated individual behaviour and interaction. It was the disgrace that was supposed to preserve a good reputation of a girl. Having a good reputation was an indispensable condition of her successful marriage.

The author comes to the following conclusion: low social status of girls (single, unmarried, farm labourer) was the basic reason that determined the intensity and the stigmatising character of shame and shaming. On the other hand, an illegitimate baby could deprive a girl of her only source of living, and, possibly, doom her to vagrancy. Thus, girls expecting illegitimate babies did not have many options open to them. The death of a newborn was perhaps the optimum choice.